

5. Елгина Л. С. Фундаментализация образования: смысл и основные Принципы / Л. С. Елгина // Рационализм и культура на пороге третьего тысячелетия: Материалы Третьего Российского Философского конгресса. — Ростов-на-Дону, 2002. — Т. 1. — С. 373.
6. Казначеев В. П. Русский космизм, или Путь к выживанию / В.П. Казначеев // Природа и человек, 1995. — № 9. — С. 12–16.
7. Каширин В. И. Философия планетарного самосознания (Идеи В. И. Вернадского и современная теория циклов) / В. И. Каширин // Материалы Второй Международной конференции «Циклические процессы в природе и обществе». Выпуск второй. — Ставрополь, 1994. — С. 97–101.
8. Межуев В. М. Классическая модель культуры: проблемы культуры и философии Нового времени / В. М. Межуев // Культура: теория и проблемы. — М., 1995. — С. 51.
9. Розин В. М. Культурология: Учебник / В. М. Розин. — М. : ИНФРА-М, ФОРУМ, 2002. — С. 41.
10. Святохина Г. Б. Культура в философии Н. К. Рериха / Г. Б. Святохина // Рационализм и культура на пороге третьего тысячелетия: Материалы Третьего Российского Философского конгресса. — Ростов-на-Дону, 2002. — Т. 2. — С. 198.
11. Эшби У. Р. Принципы самоорганизации / У. Р. Эшби // Сб. Принципы самоорганизации. Пер. с англ. — М. : Мир, 1966. — С. 314.
12. Флиер А. Я. Культурология для культурологов: Учебное пособие для магистрантов и аспирантов, докторантов и соискателей, а также преподавателей культурологи / А. Я. Флиер. — М. : Академический Проспект; Екатеринбург: Деловая книга, 2002. — С. 13.
13. White Leslie A. Diffusion vs. Evolution: an Anti-Evolutionist Fallacy // American Anthropologist, 1945. no. 47. P. 346.

Надійшла до редколегії 08.11.2011 р.

УДК 008: 316.613.5 (477)

О. В. ХОМЯКОВА

НЕНОРМАТИВНА ЛЕКСИКА ЯК РУЙНІВНИЙ ФАКТОР КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

Розглянуто культурологічні аспекти існування ненормативної лексики та причини її існування за різних суспільних умов. Особлива увага приділена ціннісним аспектам руйнівного впливу ненормативної лексики на культуру особистості та на викривлення загального культурного простору спілкування.

Ключові слова: ненормативна лексика, культура спілкування, культурні норми, руйнівний вплив, культурний простір, європейська культура.

Рассмотрены культурологические аспекты существования ненормативной лексики и причины ее существования в различных общественных условиях. Особое внимание уделено ценностным аспектам разрушительного влияния ненормативной лексики на

культуру личности и на искривление общего культурного пространства общения.

Ключевые слова: ненормативная лексика, культура общения, культурные нормы, разрушительное влияние, культурный протор, европейская культура.

The article considers cultural aspects of unprintable language and reasons of its existence in different society conditions. It gave particular attention to the value aspects of destroying influence of unprintable language on the personality's culture and on cultural space of society.

Key words: unprintable language, communication culture, cultural standards, distractive influence, cultural space, European culture.

Сумною прикметою сучасного культурного життя стало беззастережне масове користування абсценною (непристойною) лексикою в усіх його сферах — від побутового спілкування до художньої літератури. Ненормативна лексика стала своєрідною раковою пухлиною, що не тільки роз'їдає особистісну культуру, але й створює весь культурний простір суспільства. Необхідність нейтралізувати процес її використання перетворилася на нагальну суспільну проблему, але розглядається вона зазвичай як загроза мові, що ж стосується впливу на загальний стан культури та її руйнування, то цей глибинний аспект залишається не до кінця усвідомленим, а тому потребує окремого дослідження і адекватних практичних висновків.

Сучасні розробки, що стосуються теми статті, можна охарактеризувати з декількох позицій. Перш за все, кількість аналітичних спроб не відповідає масштабам явища, а за змістом вони мають здебільшого публіцистичну [5] або епатажну, на кшталт твердження, що матюк — це звичайна народна мова, спрямованість [9]. Руйнівні для особистості аспекти використання ненормативної лексики розглядаються у вигляді окремих фрагментів масштабних творів [4] і в духовній літературі [1; 10], яка висвітлює ці аспекти під загальнолюдським кутом зору або певного віросповідання. Окремо слід сказати про конкретні соціокультурні дослідження стосовно стану особистісної культури з позицій впливу на неї ненормативної лексики [6; 7]. Практично поза увагою аналітичних підходів до ненормативної лексики поки що залишалися такі питання, як причини її живучості й існування при найрізноманітніших соціокультурних устроях, реальні руйнівні наслідки впливу цієї лексики саме на культуру особистості, а через неї і на культуру суспільства.

Зважаючи на це, метою статті є вияв глибинних причин культурологічної спрямованості, які призводять до ненормативної лексики, аналіз культурних станів особистості, за яких виявлять себе

руйнівні аспекти цієї лексики, а також вияв її конкретного руйнівного впливу на культуру і цінність спілкування в різних сферах життя.

Використання ненормативної лексики набуло такого поширення, що в масовій свідомості починає сприйматися майже як буденне явище. В засобах масової інформації та дослідженнях культурологічної спрямованості звертається увага на те, що літератори, деякі діячі культури та ведучі телепрограм, не говорячи про «зірок» усіх розмірів, змагаються між собою у виразах, на які ще 20 років тому накладене в публічній сфері суворе табу. Дехто намагається подати це як ознаку демократії, нові віяння в культурі. Якщо виходити з того, що Україна намагається ввійти в європейський культурний і економічний простір, то ці твердження не витримують критики, оскільки ніякого відношення до справжньої культури і справжньої демократії не мають. Наприклад, у Британії, коли Sex Pistols давали інтерв'ю і використовували англійські аналоги нашої ненормативної лексики, то вибухнув страшний скандал. Телеведучий будь-якого впливового каналу в цій країні добре розуміє, що коли він почне говорити з екрана якісь «такі» слова, його звільнять ще до закінчення прямого ефіру. Прецеденти були. Сполучені Штати Америки на телебаченні, інших засобах інформації, особливо у сфері культури, а також під час проведення культурних заходів теж відрізняються певним пуританізмом мови, хоча під впливом «ліберальної» критики деяких аспектів американської культури підсвідомо виникають інші уявлення [5, с. 3]. У сфері культури України ситуація теж не є однозначною.

Цікаві події стосовно ставлення до ненормативної лексики відбулися на V Міжнародному літературному фестивалі, який проходив у рамках 17-го Форуму видавців (2010 р.) у Львові. Цей фестиваль став визначним явищем культури, достатньо сказати, що на ньому здійснено понад чотири сотні акцій. Одна із зірок фестивалю — Ігор Губерман, який, виступаючи у Львівській філармонії, прочитав декілька характерних невеликих своїх творів з ненормативною лексикою, чим заслужив бурхливі оплески. Водночас, коли на заключному етапі фестивалю один із українських авторів намагався епатувати публіку ненормативною лексикою, то він потерпів повне фіаско. Характерний і двозначний висновок сформулював автор огляду літературного фестивалю: «Матюк доцільний тільки тоді, коли він дійсно доцільний, в іншому випадку література зводиться до рівня банальної лайки» [2, с. 2].

А чи існує взагалі таки доцільність? З метою виправдання ненормативної лексики часто посиляються на те, що в глибинах народу вона існувала завжди, наводяться навіть свідчення англійського мандрівника Річарда Джемса, котрий на початку XVII ст.

записав велику кількість російських ненормативних слів і у своєму щоденнику, який видано після повернення його в Англію. На нашу думку, в такому разі підміняють одна одну дві проблеми: існування та поширення цієї лексики і проблема її культурного статусу та впливу. Незважаючи на широке використання, абсценна лексика ніколи не розглядалася як позитивний фактор культури і тому не використовувалася в її публічних джерелах. У російській літературі, наприклад, вона повністю була відсутня аж до середини XVIII ст. Певний «переворот» здійснили А. В. Ольсуф'єв — граф, камергер, статс-секретар Катерини II, а потім І. С. Барков. Але і ці автори та їх послідовники своїх, так би мовити, творів не друкували, вони були у вжитку серед «обраного кола» [9, с. 4]. Під впливом цієї «обраності» певну данину модному віянню видавали деякі поети того часу. Навіть у Пушкіна є вірші, в яких, якщо продовжити рифму щодо слів, замінені багатьма крапками, то виходить ненормативна лексика [11, с. 197, 214, 250, 412]. Але всі вони містять відбиток бравади. Іншим є його вірш «Рефутация г-на Беранжера» [11, с. 143]. Він є відповіддю на хамський вірш, що у формі нібито «народної» пісні принижував наш народ, який захистив Європу від наполеонівської навали. Пушкін вирішив теж нібито в «народному стилі» відповісти на це. Причому в такій глузливій формі, із використанням таких «міцних слів», що на них складно відповісти і важко коментувати. Ми не схильні схвалювати такий підхід, а просто окреслимо механізм його виникнення. Тим більше, що існує й інша відповідь на цю тему. Мається на увазі вірш «Клеветникам России», там є такі рядки [11, с. 500]:

И ненавидите вы нас...
За что ж? Ответствуйте: за то ли,
Что на развалинах пылающей Москвы
Мы не признали наглой воли.
Того, под кем дрожали вы?
За то ль, что в бездну повалили
Мы тяготеющий над царствами кумир
И нашей кровью искупили
Европы вольность, честь и мир?

Яка нормативна лексика здатна передати почуття обурення, власної гідності й розуміння своєї історичної ролі, що ними просякнутий кожен рядок? Ці почуття та їх вираження зрозумілі й найвишуканішому інтелектуалу, і простій людині.

На наш погляд, абсурдною є ситуація, коли виникає можливість культурного виправдовування щодо використання ненормативної лексики в межах будь-якого спілкування. Показово в цьому сенсі є ситуація і з Л. Толстим. Відома його зустріч з Максимом Горьким [9, с. 4]. Вони були прихильниками: Толстой

вважав Горького починаючим генієм із «простих людей», а Горький ставився до Толстого, як до сонця російської прози. Вони хотіли показати взаємну приязнь, але ось що із цього вийшло при різному ставленні під час розмови до ненормативної лексики. М. Горький розмовляв надзвичайно вишуканою мовою, бажаючи підкреслити, що до висот культури належать не лише ті, хто має графське походження. У свою чергу, Толстой, котрий обожнював народ, вирішив продемонструвати свою простоту тим, що часто використовував лексику ненормативну. Обидва вони не були задоволені спілкуванням, а Горький вважав, що його хотіли образити і навіть принизити. Цю зустріч зі сторони Толстого, радше всього, можна вважати певним непорозумінням. Що ж стосується його творчості, де і виявляється життєво кредо письменника, то тут ми спостерігаємо зовсім іншу картину. Взяти хоча б роман «Воскресение». Л. Толстой зображує тут царську тюрму з її безпросвітністю і жахом, змальовує як проститутку, так і злодіїв — і жодного матючка, чогось подібного. Водночас, як яскраво і з якого переконливості описані всі ці люди. Зважаючи на це, мимоволі виникає думка, що абсценні (непристойні) лексики і сюжетні повороти у творах сучасних авторів пов'язані або з комерційно зумовленою орієнтацією на культурно маргінальні прошарки читачів — любителів «жареного», або певною творчою неспроможністю, коли епатаж підмінює глибину і майстерність, або і тим, і другим разом.

У книгах, як у джерелах культури, окремі ненормативні слова почали використовуватися на початку ХХ ст. Тому існує думка, що широкому їх використанню сприяли в основному революції ХХ ст., оскільки під час них значна частина інтелігенції була знищена або емігрувала і поповнилася так званими «низями». Відомий радянський письменник М. Островський, представник «низів», у свою чергу теж енергійно протестував, коли вже на третій фразі персонаж «загинав» до сьомого покоління, письменник сприймав це «загинання», як удари батога, вважав, що «матюк» породжений кабальним поневоленням минулого [8, с. 203]. Певна доля істини в цих твердженнях є, але все ж «матюк» і ненормативна мова взагалі друковану літературу заповнили, починаючи з 90-х рр. ХХ ст., причину чого, перш за все, вбачають у нестримній комерціалізації культури. Щоб отримати більші доходи, почали задовольняти смаки культурно примітивних прошарків, на епатаж, на плюндрування загальноновизнаних культурних норм, що краще досягається використанням ненормативної лексики. Однак ці пояснення не вичерпують саме культурологічних аспектів проблеми. У наведених підходах глибинні особистісні аспекти існування «матюка» залишаються осторонь, тому не можна пояснити, чому він існував та існує впродовж століть — і в стародавніх князівствах, царській Росії, «розвиненому соціалізмі», незалежній Україні.

З культурологічної точки зору джерелом існування ненормативної лексики є, на нашу думку, хамство як норма спілкування.

Хам — ім'я біблейське. Це один із трьох синів Ноя, від яких після всесвітнього потопу населилася Земля, відрізнявся буйством та неповагою [1]. Він став першим порушником біблейської і культурної, врешті-решт, заповіді — поваги до батьків, насміявся над батьком, якого побачив неодягненим. З початку XX ст. слово «хам» узагальнило риси зловісного життєвого типу людей, що своєю поведінкою створюють в оточуючих людей ненормальний рівень тривожності й подавляють у них прагнення до опору, зокрема культурного.

Складно заперечувати, що матюк, оскільки він суперечить усталеним культурним нормам, є хамським мовним засобом спілкування. Російський видавець і письменник Б. Мясоєдов дав «біографію» 22 видів хамства. Автор писав їх для росіян, але його характеристики настільки яскраві й типові, що ними можуть скористатися не лише представники Росії. Наведемо деякі із них: «Хам — варвар», дикун, вандал, некультурний жлоб, позбавлений розуміння прекрасного. Італійці, коли побачили їх наплив з пострадянського простору, стали використовувати словечко «скіфозі». «Хам — інтелігент»: продукт більшовицької епохи: «З культурною людиною я культурний, а з хамом я хам». «Наш хам» — вічний комсомольський діяч, підлабузник. З юних років звертається до всіх: «Старик...», а сам матюкальник номер один» [7, с. 118-119].

Якщо вдуматися в згадані характеристики хамів, то при всьому різноманітті стилів спілкування їх об'єднує декілька фундаментальних рис культурного характеру. Перш за все, це егоїзм, що діє за принципом: «мета — все, засіб — ніщо, нічого — проковтнуть», тобто егоїзм, який у своєму самоствердженні набув рис певного типу антикультури. Ці типи хамів, спілкуючись, «підгрібають під себе», найефективнішою мовною формою такого «підгрібання» є, на їх думку, саме нецензурщина. Нарешті, типовою рисою хамства є презирство, що виражається відкрито, втоптуючи людину в грязь, а тому особливо болісне. Поеднання всіх цих рис породжує ще одну, синтетичну, яка не завжди усвідомлюється, — ненависть. У відповідь на хамський натиск егоїзму та презирства з обох сторін виникає такий рівень бажання зла, який сягає іноді аж бажання знищити об'єкт ненависті [3, с. 523; 10, с. 183]. Те, що ненормативна лексика має інколи добродушну форму, не відміння риси ненависті, оскільки удавана «добродушність» кожної миті здатна перерости в запеклу ненависть і спричинити відповідні дії.

Прагнення відповідним використанням мови реагувати на егоїстичне презирство та ненависть, що пов'язані з ненормативною лексикою, закріплення цього прагнення за допомогою

маргінальної антикультури і є, на наш погляд, глибинною за-садою існування ненормативної лексики за найрізноманітніших суспільних устроїв, оскільки і презирство, і ненависть існують завжди. Це особливо яскраво виявляє себе в розвитку кримінальних аспектів мовної поведінки як специфічної форми прояву ненависті й абсолютного егоїзму. Улюблений стиль спілкування криміналітету — це матюк. Його використання, незалежно від особистих якостей, утягує людину в культурний простір криміналітету, робить людину в ньому «своєю». Не випадково криміналізація суспільства неминуче супроводжується необмеженим поширенням матюка. Але існує і зворотна залежність: мат як стиль спілкування створює таку ауру антикультури, в якій навіть кримінал для його учасників потенційно не є чимось незвичайним. Ось якою була атмосфера на нараді в одному із колгоспів: «Не дивлячись на присутність сторонньої людини, голова колгоспу не обходився без матюка, у зв'язку з чим стиль проведення наради був таким, що складалося враження, ніби в кабінеті зібралися якісь кримінальні елементи, а в керівному кріслі сидить їхній ватажок» [4, с. 125].

Матюк є, таким чином, хамським за формою мовним засобом антикультури егоїстичної особистості й у зв'язку з цим закоренілої в ненависті. Справді, якщо уважно придивитися до згаданих 22 різновидів хамів, то в усіх них є об'єднуюча фундаментальна риса — «культура» кожного із них породжена егоїзмом, доводить його до ненависті й обслуговує її. Під цим кутом зору мова, що побудована на ненормативній лексиці, робить свій внесок у «культуру» нестримно егоїстичної людини. Це особливо яскраво виявляється в розвитку кримінальних аспектів мовної поведінки як форми прояву абсолютного егоїзму.

Незважаючи на все це, існує точка зору, що ненормативна лексика нібито збагачує мову і певною мірою свідчить про її багатство. На перший погляд, можливо так воно і є. Наприклад, лексикограф і фольклорист Олексій Плущер-Сарно видав два томи із задуманого ним 12-томного Словника російської непристойної лексики. На наш погляд, ненормативній лексиці приписується те, що належить багатству мови в цілому і мовному сприйняттю взагалі. Наприклад, протопіп Аввакум чи не на кожній сторінці своїх релігійних творів використовував слово на букву «б», причому воно означало і брехню, і пустослів'я, і неприпустиму поведінку, але тільки не жінку легкого поводження. Тобто причина «багатства» мови, яке нібито виникало завдяки використанню цього слова, полягало не в ньому самому, а в тих культурно зрозумілих асоціаціях, що виникали в разі його використання. З приводу цього може виникнути думка: якщо такі слова мають подібний ефект, то і використовувати їх цілком припустимо. Насправді ж справа

є дещо складнішою, ніж здається: використання подібних слів призводить до «відмирання» справді культурно-змістовної лексики, до неприпустимого звуження мовно-культурного простору людини і перетворення її в примітивний апарат проголошення абсценної лексики. Якщо взяти сучасну ситуацію, то таке культурне збіднення починає надзвичайно негативно впливати навіть на стан професійної культури та спілкування. Тому нескладно зрозуміти, що ненормативна лексика не може відбити, а тим більше замінити використання необхідних термінів і понять, які призначені для реалізації вимог щодо професійної культури спілкування. Надзвичайно типову ситуацію описав проф. М. В. Дяченко, в яку він потрапив на початку свого трудового життя, коли працював геодезистом. Будівничий бригадир визначив йому помічника — Юрка. Далі події почали розгортатися так: «Зійшовши з Юрком на п'ятий поверх, я встановив нівелір і почав наставляти Юрка щодо виконання завдання. «Візьми, будь ласка, оцю рейку і встановлюй її на оголовник першої колони, потім другої і так — до кінця всього ряду. Як я зроблю відлік, махну тобі рукою, ти переходи від однієї колони до іншої. Зрозумів?». Юрко мовчки дивився на мене, очевидно, нічого не второпавши... Я вже втомився проводити з Юрком роз'яснювальну роботу і був у відчай. На моє щастя до нас піднявся по трапу бригадир зі словами: «Ну що, не виходить тут у вас?». Він трохи послушав мої настанови, адресовані Юркові, а потім, узявши ініціативу у свої руки, гучно скомандував: «Ну, ти, падло, візьми оту ... (тут він вимовив таке слово, яке у словниках не знайдеш), показуючи на нівелірну рейку, і постав її на ... (той же «сленг»). Як тільки він ... і махне рукою, ти ... зразу ж на іншу колону. Зрозумів?». Юрко начебто миттєво прозрів: зірвався з місця і, слухаючи накази бригадира, що подавалися нецензурною мовою, швиденько оббігав з рейкою всі необхідні для зйомки колони» [4, с. 151-152]. На який рівень технічного прогресу можна сподіватися в спілкуванні з Юрком, з його словниковим запасом, зрозуміти нескладно. Головне ж полягає в тому, що нецензурщина, стаючи «нормою», поступово і непомітно «перетікає» у сферу професійної культури і спілкування, невимовно збіднюючи їх, а інколи роблячи навіть неможливими. Це особливо слід пам'ятати фахівцям технічної спрямованості: словесне сміття, врешті-решт, неминуче встановлює певні і дуже болісні комунікаційні обмеження, тому заміна його звичайною мовою є, окрім усього іншого, вимогою до технічного аспекту культури.

Втягування культури особистості під впливом ненормативної лексики в руйнівну сферу відбувається за певними законами і включає етапи: окремий вчинок, звичку, усталену рису культури. Тому помиляється той, хто недооцінює «випадкове», ніби

несуттєве, використання цієї лексики. Це перший крок до викривленої культури і поведінки особистості, де, крім матюка, не існує іншого способу спілкування, там відповідальність набагато нижча порівняно з тією, що породжується не зовнішнім тиском хамської мови, а глибоким усвідомленням залежності долі інших людей від власної поведінки.

Ненормативна лексика сприяє становленню такої культури спілкування і стереотипу поведінки особистості, які прямо змикаються з «пофігізмом» (від виразу «пофіг» — тобто наплювати, неважливо, дрібниця). Пофігізм не одномірне явище, а мозаїка, яка неминуче ґрунтується на певних культурних стереотипах і цементується відповідним стилем поведінки. «Матюк» робить свій внесок у цю мозаїку. Причому, якщо людина особисто не сповідує принципи пофігізму, а все ж користується ненормативною лексикою, вона, незалежно від свого бажання, робить свій внесок у стан культури, що живить пофігізм. Відома річ, не розуміючи цього.

Пофігізм має подвійну природу. Він, з одного боку, відкидає будь що, керуючись власним егоїзмом, подає його як щось не варте уваги (існує навіть вираз: «пофіг дим»), з іншого, він не зважає ні на що і знову ж таки, керуючись стереотипами егоїзму, будь-яке заперечення або незгоду подає як ніщо.

У різних сферах суспільного життя б'ють на сполох у зв'язку з негативним впливом, аж до виникнення трагічних ситуацій, безвідповідального аспекту «людського фактора». Не буде перебільшенням стверджувати, що вагомий внесок у загальний стан культури, що породжує безвідповідальність, здійснює ненормативна лексика.

Залучення до використання ненормативної лексики, на жаль, відбувається за участю сім'ї та школи, а потім — у трудових колективах і навіть у вищих навчальних закладах, тобто охоплює основоположні ланки формування особистої культури. Саме тому гнилими словами, сумною прикметою нашого часу, дуже часто не лаються, а розмовляють, спілкуються не тільки у своєму вузькому колі, а й на вулиці, в громадському транспорті і навіть у закладах культури. Причому в цій сфері існує певна гендерна рівність, чоловіки «гнуть» у присутності жінок, які у свою чергу не відстають від них, а інколи і перевершують. Ситуація здається безвихідною, насправді ж це не зовсім так. Із одного анонімного опитування учнів старших класів, де були запитання і про лихослів'я [6, с. 3], виявилось, що 50% родин хоча б іноді вживають «матірну» лексику, понад половину респондентів навчилися лаятися в стінах школи, всі учні в колі однолітків промовляють, дехто ще з 5 років, «смачні» слівця. Але при всьому цьому 98% опитуваних вважають лихослів'я гріхом.

Ці настрої збігаються зі словами Іоанна Златоуста, який проголошував: «Єгда хто матірними словами лається, тоді біля Престолу Господнього Мати Божа даний Нею молитовний покрив від людини віднімає і Сама відступає. І яка людина матірно вилається, себе в той день прокльону віддає». Тобто всупереч усьому зріють погляди, що нецензурщина руйнівніша для особистості, ніж звичайні негаразди з культурою. Крім того, зі зближенням з європейською культурою неминуче домінуватиме європейський погляд, що хамство, як риса людини, і непристойність, як один із мовних його виразів, призводять до її меншовартості. Першим і вирішальним кроком позбавлення від подібної меншовартості є подолання непристойного стилю мовного спілкування.

Напрями подальшого аналізу проблеми стосуються руйнівного впливу ненормативної лексики на систему культурного ядра особистості, яка містить культурологічний, духовний і професійний аспекти.

Список літератури

1. Біблія, або книга Святого Письма Старого і Нового Заповіту: із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена. — К. : Українське біблійне товариство, 2003. — 1159 с.
2. Володарский Юрий. По львовскому счету / Юрий Володарский // «2000». — 24 сент. 2010. — Блок «Аспекты». — С. 2.
3. Даль Владимир Иванович. Толковый словарь живого великорусского языка / Владимир Иванович Даль. — М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1956. — Т. II. — 779 с.
4. Дяченко М. В. Магія пізнання : Нариси — есе // Микола Васильович Дяченко. — Х. : Майдан, 2010. — 216 с.
5. Захаров С. Интервью корр. еженедельника «2000» Л. Денисенко / Сергей Захаров // «2000». — 10 апр. 2010. — Блок «Аспекты». — С. 1-3.
6. Косих Г. Рятуймо мову солов'їну / Георгій Косих // Урядовий кур'єр. — 22 трав. 2010 р. — № 92. — С. 3.
7. Мясоедов Б. Размышления о хамстве и стервозности в русской жизни / Борис Алексеевич Мясоедов // Владимир Леви. Искусство быть собой: Книга-альманах. — 2001. — Вып. 3. — С. 116-121.
8. Островский Н. За чистоту языка: сочинения в 3 т. / Николай Островский. — М. : Молодая гвардия, 1989. — Т. 2: Статьи, речи, беседы. — С. 201-207.
9. Плущер-Сарно А. Интервью корр. еженедельника «2000» Ю. Володарскому / Алексей Плущер-Сарно // «2000». — 21 мая 2010. — Блок «Аспекты». — С. 4.
10. Православная этика: [краткая практическая энциклопедия / авт.-состав. О. А. Казаков]. — СПб. : Сатисъ, 2005. — 317 с.
11. Пушкин А. С. Сочинения: в 3 т. / Александр Сергеевич Пушкин. — М. : Художественная литература, 1985. — Т. 1: Стихотворения. Сказки. — 735 с.

Надійшла до редколегії 01.11.2011 р.